

ส่วยพลเร็วเมืองสาละวัน ราชอาณาจักรล้านช้าง (ลาว)

ระหว่าง ค.ศ. 1826-1851

BUSTARD CARDAMOM TRIBUTE FROM SALAVAN,
LANXANG KINGDOM, BETWEEN 1826 AND 1851

พิมพ์ปฎิมา นเรศศิริกุล* | PIMPATIMA NARESSIRIKUL

ABSTRACT

This article aims to study bustard cardamom, or *phonreo*, tributes from Salavan as one of the significant natural resources in international trade while the Kingdom of Lan Xang (Laos) was a colony of Siam. Problems including labor for harvesting, authority structures concerned, tribute gathering and distribution as well as impacts of the policy concerning paying tribute to Siam on the locals of Salavan are also examined. It is found that, between 1826 and 1851, Salavan, as part of Laos, was a colony of Siam and had to pay bustard cardamom tributes to Siam every year. The labor for bustard cardamoms were the locals who spoke Austroasiatic languages (Mon-Khmer languages) while the governors and officials of both Laos and Siam were in charge of tribute gathering and distribution to Bangkok. After that, these tributes entered the international trade as merchandises for the eastern and western nations, especially China and India. It is also found that incomplete supplies for the tributes had an impact on the locals in Salavan economically and socially.

---

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

Keywords: Bustard Cardamom, Salavan, Lan Xang

บทคัดย่อ

บทความเรื่องส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน ราชอาณาจักรล้านช้าง (ลาว) ระหว่าง ค.ศ. 1826-1851 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาส่วยผลเร็วเมืองสาละวันในฐานะ ทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อการค้าระหว่างประเทศในช่วงเวลาที่ราชอาณาจักร ล้านช้าง (ลาว) อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม แรงงานในการเก็บผลเร็ว โครงสร้าง หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยผลเร็ว ปัญหาการรวบรวมส่วยผลเร็ว เส้นทาง การลำเลียงส่วยผลเร็ว และผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชนพื้นเมืองจากนโยบายการเก็บส่วยผลเร็ว ของสยาม ผลการศึกษาพบว่า ระหว่าง ค.ศ. 1826-1851 เมืองสาละวันเป็นหัวเมืองลาว ที่ขึ้นตรงต่อสยาม มีหน้าที่ส่งส่วยผลเร็วให้แก่สยามเป็นประจำทุกปี ชนพื้นเมืองซึ่งเป็น กลุ่มคนที่ใช้ภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก (Austroasiatic Language Family) (มอญ- เขมร) (Mon-Khmer) เป็นแรงงานสำคัญในการเก็บผลเร็ว โดยมีเจ้าเมือง และข้าราชการ ทั้งฝ่ายลาวและฝ่ายสยาม เป็นผู้ควบคุมการเก็บผลเร็วและลำเลียงผลเร็วผ่านหัวเมือง ใหญ่ส่งต่อออกไปกรุงเทพฯ เพื่อถวายพระมหากษัตริย์ไทย ก่อนส่วยผลเร็วจะกลายเป็น สินค้า และถูกบ่อนสู่ตลาดการค้าระหว่างราชสำนักสยามกับพ่อค้าทั้งจากฝั่งตะวันออก และฝั่งตะวันตกของอนุชาตินิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดจีนและอินเดีย อย่างไรก็ตาม แม้เมืองสาละวันจะนำผลเร็วส่งให้สยามทุกปี แต่พบว่าอัตราส่วยผลเร็วไม่ครบตามที่ ราชสำนักสยามกำหนด ส่งผลให้เกิดภาวะค้างส่วย เร่งรัดส่วย จนก่อให้เกิดผลกระทบต่อ สภาพเศรษฐกิจและสังคมของชนพื้นเมืองในเมืองสาละวัน

คำสำคัญ : ผลเร็ว, สาละวัน, ล้านช้าง

บทนำ

เมืองสาละวัน เป็นเมืองขนาดเล็กทางตอนใต้ของราชอาณาจักรล้านช้าง (ลาว) มีพื้นที่สัมพันธ์กับบริเวณที่ราบสูงบอลาเวน (Bolaven) ที่ราบสูงดังกล่าวนี้แผ่ขยายยาว ไปจนถึงเขตแดนกัมพูชา โดยมีแม่น้ำสายสำคัญที่มีการต่อสายยาวและแตกแขนงหล่อ

เลี้ยงพื้นที่ตอนใต้ทั้งหมดหลายสาย รวมถึงก่อให้เกิดพื้นที่ราบลุ่มในเมืองสาละวัน (สี่สะเหลียว สะแห่งสี่กสา และคณะ, 1989: 407) ซึ่งเหมาะสมแก่การเกษตรกรรม ผลิตอาหารเลี้ยงประชาชนในเมือง ทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองมีภูเขาสูงเป็นปราการธรรมชาติกั้นเขตแดนระหว่างเมืองสาละวันกับเวียดนามใต้ ทิศตะวันตกมีลักษณะเป็นพื้นที่ราบ เนื่องจากติดกับแม่น้ำโขงที่กั้นพรมแดนสยาม-ลาว ฝั่งตรงข้ามเมืองอุบลราชธานี ทิศเหนือจรดกับเมืองสะหวันนะเขต มีลักษณะเป็นพื้นที่สูง และทิศใต้จรดกับนครจำปาสัก และเมืองอัตตะปือ (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, 2547: 146)

ภาพที่ 1 : แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองสาละวัน ราชอาณาจักรล้านช้าง (ลาว)

เมืองสาละวันเป็นเมืองขนาดเล็ก และไม่ใช่ว่าเมืองเอกที่มีความสำคัญทางการเมืองการปกครองเฉกเช่นนครเวียงจันทน์และนครจำปาสัก แต่เมืองสาละวันค่อนข้างมีความสำคัญต่ออาณาจักรไทย-ลาว ทางด้านเศรษฐกิจ การตั้งอยู่ของเมืองสาละวันบริเวณใจกลางป่าสัก ธรรมชาติจึงรังสรรค์ให้เมืองสาละวันมีความอุดมสมบูรณ์ ผลผลิต

จากป่าในท้องถิ่นเอื้อประโยชน์ทางการค้าทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักร โดยเฉพาะ “ผลเร่ว” หรือ ภาษาถิ่นในราชอาณาจักรล้านช้างเรียกว่า “หมากแห้ง” (Mak naeng) ในภาษาเขมรเรียกว่า “Krakor sa, Krakor momis” (NAFRI, NUoL, SNV, 2007: 234) เป็นผลผลิตสำคัญของเมืองสาละวัน

ภาพที่ 2 : ผลเร่ว

ผลเร่ว เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เจริญเติบโตได้ดีบริเวณพื้นที่สูง มีป่าไม้หนา ทัีบ โดยเฉพาะบริเวณทางตอนเหนือ ตะวันออก และตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองสาละวัน ซึ่งมีสภาพพื้นที่และภูมิอากาศที่เหมาะสม จึงทำให้เมืองสาละวันมีผลเร่วจำนวนมาก ผลเร่วมีสรรพคุณทางยา โดยนำไปตากให้แห้งก่อนนำไปย่างไฟ จัดเป็นพืชพื้นเมืองในกลุ่ม Medicine และ Spice ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียใต้ และเอเชียตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจีนและอินเดีย ที่มีความต้องการผลเร่ว สูงมากกว่าชาติอื่น ๆ ส่งผลให้ผลเร่วมีราคาดี ตลาดการค้าสมุนไพรและเครื่องเทศใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงมักมีรายชื่อผลเร่วปรากฏในรายการสินค้าที่พ่อค้าคนกลางต้อง จัดหาเพื่อส่งไปค้าขายแลกเปลี่ยนหรือถูกกำหนดให้เป็นสิ่งของบรรณาการต่อ พระมหากษัตริย์ในรูปของส่วยอยู่เสมอ จนทำให้ผลเร่วได้รับการขนานนามจากคนในท้องถิ่นว่า “ the queen of spices ” (NAFRI, NUoL, SNV, 2007: 234)

เมืองสาละวันภายใต้การปกครองของสยาม

ก่อนการขยายอำนาจของสยาม เมืองสาละวันเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรจำปาสัก โดยการขยายอำนาจของราชวงศ์ลาวแทนที่กลุ่มอำนาจเดิม ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ใช้ภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก (Austroasiatic Language Family) การเปลี่ยนแปลงอำนาจดังกล่าวนี้ ส่งผลให้ปฐมกษัตริย์ราชวงศ์ลาวแห่งอาณาจักรจำปาสัก ต้องอาศัยชนพื้นเมืองเดิมในการปกครอง โดยให้ท้าวมั่น ซึ่งเป็นข้าหลวงเก่าของนางแพง เป็นหลวงเอกไปปกครองบ้านโพน ซึ่งเป็นถิ่นฐานของชนพื้นเมือง พร้อมทั้งเปลี่ยนนามเมืองใหม่ ชื่อว่าเมืองมั่น ขึ้นตรงต่อนครจำปาสัก (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร), 2512: 27)

จนกระทั่งสยามขยายอำนาจทางการเมืองเข้าสู่ดินแดนฝั่งแม่น้ำโขง อาณาจักรจำปาสักตกอยู่ภายใต้การปกครองของสยามตั้งแต่ ค.ศ. 1778 ในระหว่างที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม เมืองสาละวันยังคงขึ้นตรงต่อนครจำปาสักอยู่เช่นเดิม และมีหน้าที่เก็บส่วยของป่าและของมีค่าส่งให้แก่เจ้านครจำปาสัก เพื่อส่งต่อไปยังสยาม รายการส่วยในช่วงก่อน ค.ศ. 1826 พบว่า เมืองสาละวันได้ส่งทองคำฝูย งาช้าง ขี้ผึ้ง และมีผลเร็วเป็นสินค้าร่วมอยู่ด้วย แต่ไม่ได้มีการระบุอัตราส่วนที่แน่นอน และอาจไม่มีความเข้มงวดในเรื่องของการเก็บส่วยมากนัก

การเก็บส่วยผลเร็วจากเมืองสาละวันปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้น หลังจากการเกิดกระบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อกอบกู้เอกราชของเจ้าอนุวงศ์ช่วง ค.ศ. 1826 ความพยายามขยายเมืองใหม่เพื่อสังคมนักกลางคนและฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของราชอาณาจักรล้านช้างต้องสิ้นสุดลง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบโครงสร้างการปกครองภายในราชอาณาจักรล้านช้างตอนใต้ใหม่ ด้วยการแต่งตั้งเจ้าฮุยเป็นเจ้านครจำปาสัก เนื่องจากมีความดีความชอบช่วยทางการสยามจับตัวเจ้านครจำปาสักส่งให้พระยาสุภาวดีได้เมื่อครั้งสงครามเจ้าอนุวงศ์ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร), 2512: 42) และโปรดเกล้าฯ ให้มีนโยบายจำกัดเมืองที่ขึ้นตรงต่อประเทศราชให้มีเมืองในการควบคุมให้น้อยลง หรือบางเมืองถูกยกเลิกไม่ให้มีเมืองบริวารสำหรับเมืองนครจำปาสัก จากที่สยามเคยบริหารราชการผ่านหัวเมืองขนาดใหญ่ เช่น เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครราชสีมา ก็ให้เมืองนครจำปาสักมาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

โดยตรง การจำกัดกำลังคนและทำลายฐานอำนาจของนครจำปาสัก ส่งผลให้เมืองบิรวารต่าง ๆ ที่เคยขึ้นกับนครจำปาสักต้องแยกไปเป็นเมืองบิรวารของเมืองอื่น ๆ ตามความเหมาะสม

เมืองม่น เป็นเพียงเมืองขนาดเล็กที่เคยเป็นเมืองบิรวารของนครจำปาสัก เมื่อโครงสร้างการบริหารราชการบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปส่งผลให้ ค.ศ. 1828 เมืองม่นถูกเปลี่ยนชื่อเป็น “เมืองสาละวัน” พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเพียงเอกราชา เป็นพระเอกราชา ตำแหน่งเจ้าเมืองสาละวัน ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ไม่ต้องขึ้นต่อนครจำปาสักอีกต่อไป มีโครงสร้างการปกครองแบบเจ้าอาญาสี่ตามประเพณีแบบล้านช้างทุกประการ ซึ่งประกอบด้วย เจ้าเมือง เจ้าอุปฮาด เจ้าราชบุตร และเจ้าราชวงศ์ โดยตำแหน่งเจ้าอาญาสี่ต้องได้รับความเห็นชอบและโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์สยามเท่านั้น จนถึง ค.ศ. 1890 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงแต่งตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางเข้าไปปกครองเมืองสาละวันโดยตรง โปรดให้หลวงพิทักษ์รินทร์ (ผึ่ง) เป็นข้าหลวงดูแลเมืองสาละวันและเมืองคำทองใหญ่จนกระทั่งถึงแก่กรรม พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงให้ขุนจงรักษาเป็นข้าหลวงเมืองสาละวัน บทบาทหน้าที่ของเมืองสาละวันที่มีต่อสยามนั้น เป็นเช่นเดียวกับหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ที่จะต้องส่งส่วยตามที่สยามกำหนดเป็นประจำทุกปี และต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยาแสดงความจงรักภักดีต่อสยาม

ชนพื้นเมือง : แรงงานเก็บผลเร็วเมืองสาละวัน

ป่าเมืองสาละวัน เป็นแหล่งที่มีผลเร็วขึ้นเองตามธรรมชาติเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้เมืองสาละวันถูกกำหนดให้เป็นเมืองส่วยผลเร็วของสยาม เจ้าเมืองจะต้องรวบรวมส่วยผลเร็วส่ง ในอัตรา 5 คนต่อ 1 หาบ (60 กิโลกรัม) คิดเป็นคนละ 12 กิโลกรัม (กหข.ร.3 เลขที่ 13 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373) หรือคิดเป็นเงินคนละ 4 บาท ซึ่งเรียกเก็บทั้งจากชนพื้นเมืองและคนลาวที่สังกัดอยู่ในเมืองสาละวัน นอกจากนี้ยังพบอีกว่า เมืองสาละวันจะต้องส่งทองคำผุย ซี่ผึ่ง งาข้าง ให้แก่สยามด้วย (กหข.ร.3 เลขที่ 52 ชื่อ ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา ส่งซี่ผึ่ง งาข้างส่วยเมืองสาละวัน จ.ศ. 1199

(พ.ศ. 2380)) แต่ส่วยเหล่านี้ อาจไม่ใช่ส่วยหลักของเมืองสาละวัน หรือเก็บในอัตราที่ไม่สูงมากเท่าผลเร็ว เนื่องจากพบหลักฐานที่กล่าวถึงการส่งทองคำ ชี้อั้ง และงาช้างเมืองสาละวันน้อยมากเมื่อเทียบกับเอกสารที่ทางการสยามทางและเร่งรัดผลเร็ว สยามต้องการผลเร็วมากกว่าส่วยชนิดอื่น ๆ เนื่องจากสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญสัมพันธไมตรีทางการค้ากับจีนและอินเดีย สินค้าเครื่องเทศมีความสำคัญ และค้าขายได้กำไรดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับจีน ผลเร็วเป็นหนึ่งในสินค้าที่จีนต้องการเช่นเดียวกับกระวาน กานพลู ผาง ผลเร็ว 1 หาบ ได้ราคาถึง 20 บาท (วีระพงศ์ ศပ္ปญฺเริง, 2546: 98) นอกจากนี้เพื่อการค้า ผลเร็วยังถูกระบุให้เป็นของตอบแทนหรือของกำนัลกับต่างประเทศด้วย (กทช. ร.3 เลขที่ 16 ชื่อ ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองอุบล จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375))

ผลเร็วในเมืองสาละวัน ไม่ได้เติบโตอยู่ทั่วไป แหล่งของต้นเร็ว มักจะอยู่ลึกเข้าไปในเขตพื้นที่สูงที่มีป่าทึบปกคลุม พื้นที่ป่าเมืองสาละวันเต็มไปด้วยอันตรายจากสัตว์ป่า และชาวดั้งที่มีถิ่นฐานกระจายกันเป็นกลุ่มขนาดเล็กบริเวณตะเข็บชายแดนเมืองสาละวันต่อชายแดนอาณาจักรเวียงนามได้ การเข้าไปหาเก็บผลเร็ว จึงไม่ใช่เรื่องง่ายสำหรับชาวเมืองทั่วไป ส่งผลให้ชนพื้นเมือง กลายเป็นแรงงานหลักในการลำเลียงผลเร็วออกจากป่าเพื่อป้อนสินค้าออกสู่ตลาดภายในอาณาจักรและส่งส่วยให้แก่ภูมุนายเพื่อรวบรวมส่งต่อไปยังสยาม เนื่องจากมีความชำนาญในการเดินป่า ค้นเคยกกับสภาพภูมิประเทศบนพื้นที่สูงมากกว่าชาวลาวลุ่ม และเมืองสาละวัน มีจำนวนประชากรส่วนใหญ่เป็นชนพื้นเมือง ได้แก่ ชนเผ่ากะตาง (Katang) ชนเผ่ากะตู (Katu) ชนเผ่าเกรียง (Kriang) ชนเผ่าส่วย (Xuay) ชนเผ่าตะไย้อ (Ta Oy) ชนเผ่าเตี๋ยง (Triang) ชนเผ่าปะโกะ (Pakoh) ชนเผ่าฮารัก (Harak) (สุนทงภวลาวย้างชาต, 2005) ชนพื้นเมืองเหล่านี้เป็นกลุ่มที่ใช้ภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก (Austroasiatic Language Family) เชื่อว่าเป็นกลุ่มคนที่อยู่บริเวณแถบนี้มาตั้งแต่สมัยขอมเรืองอำนาจ จนกระทั่งขอมเริ่มเสื่อมอำนาจลงหลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ศูนย์อำนาจและชาวเขมรค่อย ๆ ถอยร่นลงไปจนถึงอาณาเขตของประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ส่วนคนเผ่าต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่ได้ถอยร่นหรืออพยพย้ายถิ่นฐานตามลงไปด้วย แต่ตั้งรกรากอยู่แถบเมืองสาละวันต่อ จนกลายเป็นชนพื้นเมืองในแถบ

นี้ไป สำหรับสถานภาพทางสังคม ชนพื้นเมืองมีสถานภาพทางสังคมเป็นไพร่เช่นเดียวกับชาวลาวยุคใหม่ไม่ได้อยู่ในสถานะหาสอยอย่างที่เข้าใจกันมาแต่ประการใด ซึ่งอาจเรียกชนพื้นเมืองที่ขึ้นสังกัดมูลนายลาวได้ว่าเป็น “ข้าไพร่” เมืองสาละวัน

โครงสร้างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน

โครงสร้างการบริหารราชการแผ่นดินของเมืองสาละวันใช้ “ระบบเจ้าอาญาสี่” ตามราชประเพณีการปกครองแบบล้านช้าง คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร

เจ้าเมือง มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการสั่งราชการทั้งปวงในเมืองสาละวัน และควบคุมกรมการเมืองต่าง ๆ หรือกิจที่เกี่ยวข้องกับเมืองสาละวันทั้งหมด ยกเว้นการแต่งตั้งกรมการเมืองตั้งแต่ระดับอุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ขึ้นไป ที่เจ้าเมืองสาละวันไม่สามารถแต่งตั้งหรือถอดถอนเองได้ภายหลังจากที่อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม ซึ่งต้องทูลเกล้าฯ ขอให้พระมหากษัตริย์สยามเป็นผู้ถอดถอนและแต่งตั้งเท่านั้น ด้วยเป็นผู้มีสถานภาพทางการเมืองสูงสุด จึงเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการข้อกำหนด และหน้าที่ของเมืองสาละวันในฐานะเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ที่ต้องมีหน้าที่ส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเก็บส่วยผลเร็วส่งไปถวายพระมหากษัตริย์สยามทุกปี

อุปฮาด เป็นผู้ปฏิบัติราชการแทนเจ้าเมือง ในกรณีที่เจ้าเมืองไม่สามารถปฏิบัติราชการได้ และมีหน้าที่ตรวจสอบบัญชี รวบรวมส่วยทั้งหมดที่เก็บส่งให้สยามตามอัตราที่กำหนด และแก้ไขปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการส่งส่วยด้วย (กทข. ร.3 เลขที่ 36 ชื่อใบบอกพระเอกราชาอุปฮาด เมืองสาละวัน จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382))

ราชวงศ์ และราชบุตร มีหน้าที่รักษาผลประโยชน์ทั่วไปของบ้านเมือง และเป็นตำแหน่งสำคัญที่ปรากฏอยู่ในใบบอกแจ้งการรับส่งส่วยระหว่างเมืองด้วยว่า จะต้องเป็นผู้คุมกองคารวะนำส่วยนำไปถวายพระมหากษัตริย์สยาม

ในตำแหน่งเจ้าอาญาสี่ จะมีกองส่วยประจำของตนเอง ได้แก่ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร ดังนั้นนอกจากเจ้าอาญาสี่จะมีบทบาทรวมส่วยส่วนกลางของเมืองแล้ว ยังต้องควบคุมให้ชนพื้นเมืองและราษฎรในสังกัดของตนเองเก็บส่วยให้ครบตามจำนวนเพื่อส่งไปรวมกับส่วยกองอื่น ๆ อีกด้วย

นอกจากตำแหน่งเจ้าอาญาสี่แล้ว ยังมีตำแหน่งอื่น ๆ ที่มีบทบาทสำคัญต่อขั้นตอนการรวบรวมส่วยผลเร็ว คือ เมืองจันทน์ มีหน้าที่ควบคุมราษฎรทั่วไป รวมถึงการควบคุมชนพื้นเมืองทั้งหมดในเมืองสาละวันด้วย เมืองจันทน์จะเป็นผู้สามารถบอกได้ว่าชนพื้นเมืองในเมืองสาละวันมีจำนวนมากน้อยเพียงใด และจะต้องมีข้าไพร่กี่คนที่ต้องเก็บผลเร็ว

ตำแหน่งเพี้ย เป็นตำแหน่งขุนนางที่ปฏิบัติหน้าที่ภายในเมืองสาละวัน ทำหน้าที่คล้ายตำรวจเมือง ปราบโจรผู้ร้าย รักษาความสงบ และเป็นผู้คอยกวาดต้อนชนพื้นเมืองเก็บและเร่งรัดส่วยเพื่อส่งให้แก่เจ้าอุปฮาด และบางกรณีเพี้ยจะต้องเป็นผู้คุมผลเร็วลงไปส่งกรุงเทพฯ ด้วย (กทช. ร.3 เลขที่ 34 ชื่อ บัญชีรายวันส่งส่วยเร็วหัวเมือง จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374))

สำหรับหน่วยงานสำคัญของฝ่ายสยามที่มีบทบาทต่อการเก็บส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน คือ กรมมหาดไทย ซึ่งโครงสร้างการบริหาร ควบคุมดูแลหัวเมือง มีลักษณะหัวเมืองใหญ่ขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทย และให้หัวเมืองใหญ่ช่วยควบคุมดูแลหัวเมืองเล็กอีกชั้นหนึ่ง เช่นเดียวกับการเก็บส่วยที่หัวเมืองใหญ่จะเป็นผู้มีบทบาทในการรวบรวมส่วยช่วยส่วนกลางหรือหน่วยงานฝ่ายสยามที่เกี่ยวข้องกับส่วย เร่งรัดส่วยตามหัวเมืองต่าง ๆ ลำเลียงส่งพระนคร หัวเมืองใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน ได้แก่ เมืองอุบลราชธานี เมืองนครราชสีมา เมืองปราจีนบุรี เมืองกบิลทร์บุรี เมืองวัฒนานคร เมืองศรีโสภณ เมืองอรัญประเทศ เมืองมณฑลบุรี เมืองสระบุรี เป็นต้น

เส้นทางการลำเลียงส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน

การเก็บส่วยผลเร็วเมืองสาละวัน เริ่มต้นจากการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองลาวกับนายข้าและพ่อบ้าน ซึ่งเป็นตำแหน่งปกครองสมาชิกของชนพื้นเมือง เนื่องจากชนชั้นปกครองลาวไม่สามารถปกครองชนพื้นเมืองเองได้โดยตรง จึงต้องอาศัยผู้ปกครองพื้นเมืองคอยควบคุมชนพื้นเมืองให้ นายข้าและพ่อบ้าน จะคอยควบคุมให้ชนพื้นเมืองเก็บส่วย รวบรวมส่งให้แก่เพี้ย เพี้ยจะส่งส่วยไปประจำกองเจ้าอาญาสี่ และแต่ละกอง ไม่ว่าจะเป็นกองราชวงศ์ และกองราชบุตร จะต้องส่งไปรวมไว้ที่เจ้าอุปฮาด เพื่อ

ตรวจสอบจำนวนส่วย รายงานแก่เจ้าเมืองและลำเลียงส่งไปถวายพระมหากษัตริย์ไทยต่อไป โดยให้เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรและเพี้ยเป็นผู้นำขบวนคุมส่วยลงไปส่งให้ถึงจุดพักส่วยตามหัวเมืองใหญ่ภายใต้การควบคุมของกรมมหาดไทย ได้แก่ เมืองนครราชสีมา เมืองอุบลราชธานี (กทข. ร.3 เลขที่ 28 ชื่อ ไบบอกเมืองสาละวัน ส่งเงินผลเร็วส่วย จ.ศ. 1196 (พ.ศ.2377)) เมืองสระบุรี เมืองกบิลทร์บุรี (กทข. ร.3 เลขที่ 57 ชื่อ ไบบอกพระยาภิรมย์ ส่งผลเร็วเมืองสาละวัน จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380)) เมืองปราจีนบุรี เมืองวัฒนานคร เมืองอรัญประเทศ และเมืองมณฑลบุรี (กทข. ร. 3 เลขที่ 75 ชื่อ ไบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383)) หัวเมืองใหญ่ที่มีอยู่บนเส้นทางขนส่งส่วยไปกรุงเทพฯ เจ้าเมืองจะต้องให้เจ้าหน้าที่ทำการชั่งส่วย และเปลี่ยนภาชนะบรรจุผลเร็วจากกะทอซึ่งอาจได้รับความเสียหายมาจากการลำเลียงส่วยมาก่อนหน้านี้ใส่กระสอบเพื่อให้สะดวกต่อการขนส่งผลเร็วต่อไป (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2543: 78) พร้อมทั้งจัดหาพาหนะลำเลียงส่วย เช่น เกวียนหรือเรือ (กทข. ร.3 เลขที่ 76 ชื่อ ไบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382)) ตลอดจนเสบียงอาหารให้กับกองคาราวานส่วยที่ผ่านเข้ามาด้วย (กทข. ร.3 เลขที่ 57 ชื่อ ไบบอกพระยาภิรมย์ราชา)

เส้นทางการลำเลียงผลเร็วออกจากเมืองสาละวันสู่สยามนั้น ต้องขนส่งส่วยลงมาตอนใต้ปลายพระราชอาณาเขตล้านช้างด้านใต้เมืองอัตตะปือ ลงเรือล่องมาบริเวณแก่งหลี่ผี เพื่อลำเลียงส่วยเข้าสู่ทะเลสาบเขมร ล่องไปตามแม่น้ำมณฑลบุรีและแม่น้ำสวายจิก และขนถ่ายสินค้าจากเรือมาบรรทุกใส่เกวียนโดยใช้โคต่างที่เมืองศรีโสภณ เดินทางผ่านเมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร จนถึงเมืองกบิลทร์บุรี (กทข. ร. 3 เลขที่ 55 ชื่อ ไบบอกพระยาภิรมย์ราชา ส่งผลเร็วส่วยเมืองสาละวัน จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381)) จากนั้นเปลี่ยนมาใช้การขนส่งทางน้ำ ลำเลียงส่วยลงเรือ ล่องมาตามแม่น้ำบางปะกงและเข้าพระนครที่คลองแสนแสบ หากไม่ใช้เส้นทางบริเวณแก่งหลี่ผี เพื่อหลีกเลี่ยงกระแสน้ำก็สามารถลำเลียงส่วยมาทางหัวเมืองอีสานได้อีกทางหนึ่ง ด้วยการขนถ่ายส่วยล่องมาตามแม่น้ำโขงขึ้นไปตามลำน้ำมูล ผ่านเข้ามาทางเมืองอุบลราชธานีไปจนถึงเมืองนครราชสีมา และพักส่วยไว้ที่เมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจะมีหน้าที่ดูแลผู้ลำเลียงส่วยจัดหาเสบียง พาหนะในการขนส่งเพื่อส่งต่อไปยังพระนคร เช่น โค กระบือ ช้าง และม้า

เป็นต้น (กทข. ร.3 เลขที่ 25 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทร เสมียนตรามหาดไทย เมืองสระบุรี จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375))

เส้นทางบกในการขนถ่ายสินค้าจากเมืองนครราชสีมาไปถึงกรุงเทพฯ มี 2 เส้นทางหลัก คือ บรรทุกโคต่างเข้าไปทางปากธงชัย เดินทางไปจนถึงเมืองกบิลทร์บุรี ก่อนจะถ่ายสินค้าจากเกวียนลงเรือ แล้วล่องไปตามแม่น้ำบางปะกงเพื่อเข้าทางคลองแสนแสบ ส่วนอีกเส้นทางหนึ่ง เดินทางจากเมืองนครราชสีมาโดยผ่านมาทางดงพระยาไฟ สีคิ้ว ปากช่อง มากเหล็ก แก่งคอยไปจนถึงเมืองสระบุรี ต่อจากนั้นจะขนถ่ายสินค้าลงเรือล่องไปตามแม่น้ำป่าสัก (กทข. ร.3 เลขที่ 24 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทรเสมียนตรามหาดไทย เมืองสระบุรี จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375)) ผ่านเมืองพระนครศรีอยุธยาจนถึงกรุงเทพฯ

เมื่อถึงกรุงเทพฯ เจ้าหน้าที่คุ้มส่วยจะต้องมีใบบอกจากหัวเมืองเจ้าของส่วยเพื่อแสดงจำนวนต่อเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยาม ในใบบอกจะแสดงรายละเอียดด้วยการระบุวันเดือนปีที่ส่งส่วย ชื่อผู้คุ้มส่วย จำนวนอัตรากองส่วย รวมถึงระบุปีที่ค้างส่วยและอัตรากองค้างว่ามีอยู่จำนวนเท่าไร และสามารถนำส่งพร้อมรอบปีปัจจุบันได้จำนวนเท่าไร (กทข. ร.3 เลขที่ 19 ชื่อ ใบบอกเมืองสาละวัน จ.ศ. 1195 (พ.ศ. 2376)) เพื่อใช้เป็นหลักฐานในการหักหรือเพิ่มส่วยในครั้งถัดไป เมื่อเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามรับส่วยและตรวจสอบความถูกต้องเรียบร้อยแล้ว จะต้องเขียนใบบอกตอบรับส่วย ผู้คุ้มส่วยต้องนำใบบอกนี้กลับไปถวายเจ้าเมืองเจ้าของส่วย เนื้อความในใบบอก จะต้องระบุวันเดือนปีที่รับส่วย มีอัตรากรบตามจำนวนที่กำหนดหรือไม่ จำนวนคงค้างส่วยอยู่เท่าไร (กทข. ร. 3 เลขที่ 108 ชื่อ ใบบอกพระยาพิรมย์ราชา จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383)) และบางโอกาสพระมหากษัตริย์สยามอาจมีการพระราชทานสิ่งของตอบแทน เช่น ทรงพระราชทานผ้าให้แก่เจ้าอาญาสี่และลูกปัดให้แก่ชนพื้นเมืองด้วย ซึ่งจะมีการชี้แจงรายละเอียดสิ่งของพระราชทานลงไปใบบอกอย่างละเอียด

การแบ่งผลประโยชน์จากส่วยผลเร็ว ส่วยจะแบ่งเป็น 3 ส่วน ก่อน ค.ศ. 1847 จะแบ่งผลประโยชน์ โดยให้กรมการ 2 ส่วน และส่งสยาม 1 ส่วน และมีการปรับผลประโยชน์ใน ค.ศ. 1847 โดยลดผลประโยชน์ของกรมการเมืองลง 1 ส่วน คงเหลือ 1 ส่วน ส่งให้สยาม 2 ส่วน สาเหตุที่ต้องมีการปรับอัตราส่วนใหม่ เนื่องจาก พบการค้างส่วย

ที่ต้องส่งเข้าพระคลังจำนวนมาก (สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2543: 80) ผลเร่งที่เข้าสู่กรุงเทพฯ แล้ว แบ่งเป็นผลประโยชน์ส่วนพระมหากษัตริย์ 3 ส่วนจากส่วยทั้งหมด และอีก 1 ส่วนจะเป็นสิทธิของกรมพระราชวังบวร (กหข. ร.3 เลขที่ 21 ชื่อใบบอกหลวงอัครสุนทร เรื่อง ส่งส่วย เร่ว เงิน ทอง เมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1193 (พ.ศ.2374)) จากนั้นผลประโยชน์ถึงจะเป็นของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายสยาม เช่น สมุหนายก ผู้ดูแลหัวเมืองลาว และมีอำนาจในการเสนอชื่อหรือสนับสนุนในการแต่งตั้งเจ้าอาญาสี่เมืองสาละวัน (กหข. ร.3 เลขที่ 18 ชื่อ ใบบอกเมืองสาละวัน บอกส่งผลเร่งส่วย จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380)) ผลประโยชน์ที่เหลือ จะเป็นของเจ้าอาญาสี่ เจ้าเมือง กรมการ ท้าวเพี้ย ที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างการส่งส่วยทั้งหมด มีเพียงชนพื้นเมืองผู้ซึ่งเป็นแรงงานสำคัญในการเก็บส่วยเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้นที่ไม่ได้รับผลประโยชน์จากส่วย นอกเสียจากจะได้รับความเมตตาจากพระมหากษัตริย์ไทยที่จะพระราชทานลูกปิด ผ้า และสิ่งของให้เป็นครั้งคราว เพื่อเป็นสิ่งตอบแทนแรงงานในการเก็บส่วย และมีหลายครั้งที่สิ่งของพระราชทานอาจไม่ถึงมือชนพื้นเมือง ซึ่งเกิดจากข้าราชการเมืองต่าง ๆ ยักยอกเก็บไว้เอง

ปัญหาการรวบรวมส่วยผลเร่งเมืองสาละวันและผลกระทบ

เมืองสาละวัน เป็นเมืองที่ประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชนพื้นเมือง ได้เปรียบในเรื่องของทรัพยากรมนุษย์ที่มีศักยภาพในการเก็บผลผลิตผลเร่ง แต่ก็พบข้อจำกัดของการรวบรวมส่วยมีอยู่หลายประการจนนำมาสู่ปัญหาการค้างส่วยและกระทบต่อวิถีชีวิตของชนพื้นเมือง

ประการแรก ผลเร่ง เป็นพืชที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เจริญเติบโตได้ดีในสภาพภูมิอากาศที่เหมาะสม การเก็บผลเร่งเป็นระยะเวลายาวนาน ส่งผลให้ผลเร่งค่อย ๆ มีจำนวนลดน้อยลง แม้ชนพื้นเมืองที่ตั้งถิ่นฐานทางด้านตะวันออกและตอนเหนือของเมืองสาละวัน จะมีการปลูกเร่งบ้าง แต่ก็ได้ผลผลิตไม่ดีเท่าที่ควร บางปีเกิดภาวะแห้งแล้งหรือเกิดปัญหาอุทกภัย ส่งผลให้ไม่สามารถเก็บรวบรวมผลเร่งได้ตามอัตราที่สยามกำหนด ส่งผลให้เกิดภาวะค้างส่วยตามมา และต้องทยอยลดจำนวนไปส่งรวมกับส่วยรอบถัดไป

ประการที่สอง เมืองสาละวันมีประชากรที่เป็นลาวลุ่มอพยพเข้ามาอยู่ปะปนกับชนพื้นเมือง ตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ และไม่มีทักษะในการเก็บของป่า และการเข้าไปเก็บผลเร็วในถิ่นอาศัยของชนพื้นเมืองก็ไม่มีหลักประกันความปลอดภัยมากนัก ส่งผลให้คนลาวไม่สามารถส่งส่วยผลเร็วให้กับเจ้าเมืองได้ ชนพื้นเมืองจึงนำผลเร็วไปวางขายตามตลาดสำคัญในดินแดนล้านช้างตอนใต้และตลาดในอาณาจักรกัมพูชา เช่น ตลาดนครจำปาสัก ตลาดเมืองแสนปาง ตลาดเมืองเชียงแตง ตลาดเมืองอัตตะปือ และตลาดเมืองสตริงตรง เพื่อขายผลเร็วต่อให้แก่กลุ่มคนกลุ่มไท-ลาว ที่ต้องส่งส่วยเร็วให้แก่มูลนาย นอกจากนั้นยังมีคนลาวจากเมืองอื่น ๆ ที่ต้องการผลเร็ว เดินทางเข้ามาหาซื้อผลเร็วจากชนพื้นเมืองในเมืองสาละวันอีกด้วย เช่น ประชาชนที่อาศัยอยู่ในเมืองเก่ากอกของนครจำปาสัก ซึ่งส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมบนพื้นที่ลุ่ม ไม่สามารถหาเก็บผลเร็วที่อยู่บนพื้นที่สูงได้ จึงต้องหาซื้อเร็วจากเมืองสาละวัน และเมืองคงเซโดน ในราคาหาบละประมาณ 6 ตำลึง (เอเจียน แอมอนิเย, 2539: 43) ช่วงเวลาที่ชนพื้นเมืองหาผลเร็วได้ไม่เพียงพอระบายสู่ตลาดในเมือง ส่งผลให้ลาวลุ่มไม่สามารถนำผลเร็วส่งส่วยให้เจ้าอาญาสี่ได้ อาจต้องส่งส่วยชนิดอื่นตีค่าแทนผลเร็ว

ประการที่สาม การขยายอำนาจทางการเมืองของคนลาว (ลาวลุ่ม) ลงสู่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง เป็นการผนวกรวมบ้านเมืองและกลุ่มคนที่ไม่ใช่คนลาวไว้จำนวนมาก แม้ชนพื้นเมืองจะยอมอยู่ใต้อำนาจการปกครองของฝ่ายปกครองลาว โดยอาศัยกลไกในการควบคุมทางสังคมหลายประการเข้ามาช่วยหล่อหลอมคนต่างกลุ่มชาติพันธุ์ให้ยอมรับอำนาจ แต่ยังมีชนพื้นเมืองอีกหลายกลุ่มที่ขัดขืนไม่ยอมรับอำนาจของฝ่ายปกครองลาว ชนพื้นเมืองกลุ่มดังกล่าวนี้ เรียกว่า “ข้าซัด” โดยมีพฤติกรรมขัดขวางการทำงานของฝ่ายปกครองและคอยก่อวุ่นชนพื้นเมืองที่ยอมอยู่ใต้อำนาจของฝ่ายปกครองลาวอยู่เสมอ การก่อวุ่นของข้าซัด เป็นเหตุผลประการสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งผลกระทบต่อการเก็บส่วยผลเร็วโดยตรง ข้าซัดมักดักปล้น จับ หรือฆ่าข้าไพร่ที่ออกไปเก็บส่วย และยังเข้าไปคอยลักลอกทำร้ายข้าไพร่บริเวณรอยต่อระหว่างเมืองสาละวันกับเมืองอัตตะปือด้วย ทำให้ชนพื้นเมืองไม่กล้าออกไปเก็บผลเร็ว (กษ. ร.3 เลขที่ 43 เรื่อง ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองอัตตะปือ จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375))

การถูกรบกวนจากข้าชัต ทำให้ข้าไพรซึ่งเป็นแรงงานหลักในการเก็บผลเร็วเลือกที่จะหลบหนีออกจากเมืองเข้าไปหลบซ่อนตัวอยู่ในป่า เพื่อหลีกเลี่ยงการถูกทำร้ายจากข้าชัตหรือถูกจับไปขายเป็นทาสตามตลาดเมืองต่าง ๆ ทั้งในเขตลาว เขมร และเวียดนาม เนื่องจากเจ้าอาญาสี่ไม่สามารถปกป้องข้าไพรให้รอดพ้นอันตรายจากข้าชัตได้ การหลบหนีจึงเป็นวิถีทางเดียวที่ข้าไพรจะสามารถทำได้ หรือในบางกรณีข้าไพรที่หลบหนีออกจากเมือง ได้ไปรวมกลุ่มกับข้าชัตตามแนวตะเข็บชายแดนลาว-เวียดนาม และกลายเป็นข้าชัต ย้อนกลับมาคอยก่อวินาศกรรมข้าไพรที่ยังหลงเหลืออยู่ จนส่งผลกระทบต่อจำนวนแรงงานและคุณภาพชีวิตของข้าไพรเมืองสาละวัน ปัญหาดังกล่าวนี้สืบเนื่องมาอย่างยาวนานจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าอาญาสี่และกรรมการเมืองฝ่ายไทยก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหานี้ได้ตลอดช่วงระยะเวลาที่เมืองสาละวันอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม (กจช. ร.5 มร. 5 มท (ล)/18 เลขที่ 76)

ประการที่สี่ การรวบรวมผลเร็วได้ไม่ครบตามจำนวน เกิดขึ้นจากการที่เจ้าอาญาสี่ยกยอกส่วยบางส่วนเก็บเอาไว้เอง ไม่ส่งให้สยามทั้งหมด ส่งผลให้เกิดการค้างส่วย ทบต้อยอดกันหลายปี สร้างภาระให้กับแรงงานภายในเมืองเมื่อฝ่ายสยามเร่งรัดส่วยส่วนที่เหลือ การยกยอกส่วยไว้เองของเจ้าอาญาสี่ อาจเกิดขึ้นจาก ต้องเก็บผลเร็วบางส่วนไว้เป็นสินน้ำใจให้กับข้าราชการฝ่ายสยาม (กทช. ร.3 เลขที่ 36 ชื่อ ใบบอกพระเอกราชาอุปฮาด เมืองสาละวัน จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382)) เนื่องจากข้าราชการสยามสามารถให้ผลประโยชน์ทางการเมืองการปกครองแก่เจ้าอาญาสี่ได้ เช่น มีอำนาจในการเสนอชื่อแต่งตั้งเจ้าอาญาสี่หัวเมืองลาว หรือให้เป็นของกำนัลกันตามธรรมเนียมปกติ เช่น ค.ศ. 1834 เมืองสาละวันคุมผลเร็วนำส่งให้กรุงเทพฯ จำนวน 51 หาบ และให้เป็นของกำนัลแก่ข้าราชการฝ่ายสยาม 8 หาบ ส่วนที่เหลือ 43 หาบ ส่งเข้าพระคลัง (กทช. ร.3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 28 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2543: หน้า 80) นอกจากนั้น “เลกยก” เมืองสาละวัน อาจมีจำนวนน้อย เห็นได้จากก่อน ค.ศ. 1857 เมืองสาละวันมีไพร่จำนวน 682 คน มีไพร่ส่วยจำนวน 677 คน ดังนั้นเมืองสาละวันจะมีเลกยกเพียง 5 คนเท่านั้น เมื่อเทียบกับเมืองอื่น ๆ ที่มีจำนวนไพร่ส่วยไม่ต่างกันมากนัก เช่นเมืองคำทองใหญ่ มีเลกยกถึง 10 คน (กทช. ร.3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 14 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสน์, 2543: หน้า 82)

ส่งผลให้ผลประโยชน์ที่เจ้าอาญาจะได้รับจากไพร่ส่วนตัวที่ฝ่ายสยามยกให้นั้นมีเพียงเล็กน้อย จนอาจนำไปสู่การแสวงหาผลประโยชน์เพิ่มเติมจากส่วยบางส่วนที่ต้องนำส่งให้แก่สยาม ซึ่งทำให้จำนวนผลเร็วที่เก็บได้นั้นไม่เพียงพอต่ออัตราส่วยในแต่ละปีที่ต้องรวบรวมส่งให้ถึงท้องพระคลัง

ประการที่ห้า ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองสาละวันกับเมืองใกล้เคียง ไม่ว่าจะเป็นเมืองอัตตะปือ และเมืองจำปาศักดิ์ ที่มีการแย่งชิง และปิดบังจำนวนตัวเลขของไพร่ที่สังกัด อีกทั้งยังมีความพยายามส่งคนของตนออกไปเกลี้ยกล่อมข้าไพร่เมืองสาละวันให้มาขึ้นต่อเมืองจำปาศักดิ์และเมืองอัตตะปือด้วย เนื่องจากชนพื้นเมือง นับเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่เป็นแรงงานสำคัญสำหรับเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองลาวตอนใต้ การได้มาซึ่งจำนวนข้าไพร่ หมายถึงแรงงานที่มีศักยภาพในการรวบรวมส่วย การย้ายถิ่นฐานของข้าไพร่เป็นไปอย่างอิสระ อยากรสมัครใจทำส่วยขึ้นกับกองส่วยใดก็ได้ แต่การย้ายกองของข้าไพร่เจ้าเมืองและกรมการจะต้องทำบัญชีหักเลขข้าไพร่ที่ย้ายสังกัดออกไป และข้าไพร่ย้ายไปขึ้นกับกองใดก็ต้องโอนจำนวนข้าไพร่ไปด้วย แต่เจ้าเมืองที่ข้าไพร่ย้ายไปขึ้นสังกัดใหม่นั้นมักไม่ทำบัญชีแจ้งไปที่กรุงเทพฯ ส่งผลให้เวลาเก็บส่วย อัตราส่วยผลเร็วเมืองสาละวันมีอัตราเท่าเดิม ไม่ลดลง ทั้งที่จำนวนข้าไพร่ลดลง เนื่องจากย้ายไปขึ้นกับกองเมืองจำปาศักดิ์ และเมืองอัตตะปือบ้างแล้ว ทำให้ไม่สามารถเก็บส่วยได้ครบตามอัตราที่กำหนด เมื่อส่วยไม่ครบ ส่วยจะทบจำนวน และกลายเป็นส่วยค้าง จนฝ่ายสยามต้องเร่งรัดอยู่เสมอ นำความเดือดร้อนมาสู่เมืองสาละวัน และกลายเป็นข้อพิพาทระหว่างเจ้าเมืองด้วยกันเองหลายครั้ง (กษ. ร.3 เลขที่ 16 ชื่อ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374)) ปัญหาแย่งชิงตัวเลขข้าไพร่ถูกแก้ปัญหอย่างจริงจังในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงสยาม (กษ. ร.5 มร. 5 มท (ล)/10) โดยโปรดเกล้าให้พระยามหาอำมาตย์ เป็นข้าหลวงออกมาอยู่เมืองจำปาศักดิ์ เป็นผู้บังคับให้เจ้าเมืองและกรมการเมือง ทำกองบัญชีเลขชายฉกรรจ์ และรายงานส่งไปกรุงเทพฯ พร้อมทั้งแผน ที่แสดงอาณาเขตให้ถูกต้อง (กษ. ร.5 มร.5 รล-สต/1 เมืองเชียงแตง เมืองอัตตะปือ เมืองสาละวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองนครจำปาศักดิ์ ฯลฯ) ประกาศให้เจ้าเมืองกรมการทำบัญชี

ท้าวเพี้ยตัวเลขซึ่งสมักอยู่เมืองนี้ไปเมืองโนน ให้หักคอนบาญชี้ยตามใจไพร่สมัก แลทำแผนเขตร แขวงบ้านเมือง วัน 3^๓ 5 คำ จ.ศ. 1147)

ปัญหาต่าง ๆ ที่ส่งผลให้เมืองสาละวันไม่สามารถส่งผลเร็วได้ครบตามอัตราที่สยามกำหนดตั้งที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ทำให้เมืองสาละวันเริ่มส่งเงินแทนผลเร็ว โดยคิดเป็นเงินประมาณ 32 ชั่ง 2 ตำลึง (กทช. ร.3 เลขที่ 21 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทร เรื่องส่งเร็วส่วยและเงินทองเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. 1193 (พ.ศ.2374)) จนกระทั่งเข้าสู่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงสยาม การค้ากับจีนเริ่มลดบทบาทลง และทรงโปรดฯ ให้ยกเลิกการค้าแบบบรรณาการ ทรงหันไปเจริญสัมพันธไมตรีกับชาติตะวันตกมากกว่าฝั่งตะวันออกไกล ส่งผลให้ความต้องการผลเร็วของสยามค่อย ๆ ลดลง และหมดบทบาทในฐานะสินค้าสำคัญลงไปที่สุดในที่สุด สินค้าที่ตะวันตกต้องการไม่ใช่ของป่า แต่เป็นข้าว สยามจึงหันมาเกณฑ์ส่วยจำพวกโค กระบือ แทน เพื่อตอบสนองการขยายพื้นที่ปลูกข้าวให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จำนวนโค กระบือที่มีอยู่ในพื้นที่ภาคกลางไม่เพียงพอต่อการใช้งาน จึงต้องเกณฑ์แรงงานสัตว์ทางการเกษตรกรรมจากหัวเมืองลาวเพิ่ม ซึ่งรวมถึงเมืองสาละวันด้วย โดยอนุญาตให้นำโค กระบือ มาตีค่าแทนส่วยผลเร็วได้ (พิมพ์ปฏิมา นเรศศิริกุล, 2554: 111)

บทสรุป

เมืองสาละวัน ราชอาณาจักรล้านช้าง เป็นหัวเมืองลาวที่มีผลเร็วจำนวนมาก เนื่องจากเป็นทรัพยากรพื้นถิ่น เมืองสาละวันจึงถูกกำหนดจากสยามในฐานะราชอาณาจักรเจ้าประเทศราช ให้เจ้าอาญาสี่เมืองสาละวันเกณฑ์ผลเร็วส่งเป็นส่วยให้สยามตามอัตราที่กำหนดเป็นประจำทุกปีตั้งแต่ ค.ศ. 1779 และการเก็บส่วยผลเร็วมีความเคร่งครัดมากยิ่งขึ้นหลัง ค.ศ. 1826 เป็นต้นมา ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากผลเร็วเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งฝั่งตะวันออกและตะวันตกของอุษาคเนย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดจีนและอินเดีย และผลเร็วยังถูกระบุให้เป็นของกำนัลในระบบการค้าระหว่างประเทศด้วย

ชนพื้นเมืองเป็นแรงงานสำคัญในการเก็บผลเร็ว โดยมีเจ้าอาญาสี่และข้าราชการทั้งฝ่ายเมืองสาละวันและหน่วยงาน ข้าราชการฝ่ายสยามเป็นผู้ควบคุม

รวบรวม และลำเลียงผลเร็ว ส่งไปกรุงเทพฯ แต่พบว่ามีปัญหาหลายประการที่ส่งผลให้เมืองสาละวันไม่สามารถส่งส่วยผลเร็วได้ครบตามอัตราที่กำหนด ทั้งที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ การขาดทักษะในการเก็บของป่า ปัญหาข้าขัด และการยกยอกส่วยของชนชั้นปกครอง ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ นอกจากจะส่งผลกระทบต่อจำนวนส่วยในแต่ละปีแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชนพื้นเมืองในเมืองสาละวันด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กทข. ร.3 เลขที่ 13 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1192 (พ.ศ. 2373).
- กทข. ร.3 เลขที่ 16 ชื่อ ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374).
- กทข. ร.3 เลขที่ 57 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1193 (2374).
- กทข. ร.3 เลขที่ 21 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทรเรื่องส่งส่วยและเงินทองเมืองลาว ตะวันออก จ.ศ. 1193 (พ.ศ.2374).
- กทข. ร.3 เลขที่ 34 ชื่อ บัญชีรายวันส่งส่วยเร็วหัวเมือง จ.ศ. 1193 (พ.ศ. 2374).
- กทข. ร.3 เลขที่ 16 ชื่อ ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองอุบล จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375).
- กทข. ร.3 เลขที่ 24 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทรเสมียนตราดไทย เมืองสระบุรี จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375).
- กทข. ร.3 เลขที่ 25 ชื่อ ใบบอกหลวงอัครสุนทร เสมียนตราดไทย เมืองสระบุรี จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375).
- กทข. ร.3 เลขที่ 43 เรื่อง ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองอัตปือ จ.ศ. 1194 (พ.ศ. 2375).
- กทข. ร.3 เลขที่ 19 ชื่อ ใบบอกเมืองสาละวัน จ.ศ. 1195 (พ.ศ. 2376).
- กทข. ร.3 เลขที่ 28 ชื่อ ใบบอกเมืองสาละวัน ส่งเงินผลเร็วส่วย จ.ศ. 1196 (พ.ศ.2377).
- กทข. ร.3 เลขที่ 57 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ ส่งผลเร็วเมืองสาละวัน จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380).
- กทข. ร.3 เลขที่ 18 ชื่อ ใบบอกเมืองสาละวัน บอกส่งผลเร็วส่วย จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380).
- กทข. ร.3 เลขที่ 52 ชื่อ ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา ส่งขี้ผึ้ง งามข้างส่วยเมืองสาละวัน จ.ศ. 1199 (พ.ศ. 2380).

กทข. ร. 3 เลขที่ 55 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ราชา ส่งผลเร็วส่วยเมืองสาละวัน จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2381).

กทข. ร.3 เลขที่ 36 ชื่อ ใบบอกพระเอกราชาอุปฮาด เมืองสาละวัน จ.ศ. 1201 (พ.ศ. 2382).

กทข. ร.3 เลขที่ 75 ชื่อ ใบบอกพระยาภิรมย์ราชา จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

กทข. ร.3 เลขที่ 108 ชื่อ ใบบอกพระยาพิรมย์ราชา จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

กจข. ร.5 มร.5 รล-สต/1. เมืองเชียงแตง เมืองอัตปือ เมืองสาละวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองนครจำปาศัก ฯลฯ ประกาศให้เจ้าเมืองกรมการท่าบวญชีท้าวเพียงตัวเลขซึ่งสมักอยู่ เมื่อนี้ไปเมืองโนน ให้หักคอบบวญชีตามจไพร่สมัก แลทำแผนเขต แขวงบ้านเมือง วัน 5๓3 5 คำ จ.ศ. 1147

กจข. ร.5 มร. 5 มท (ล)/10.

กจข. ร.5 มร. 5 มท (ล)/18 เลขที่ 76.

บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. (2547). **ราชอาณาจักรลาว**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ศยาม.

พิมพ์ปฏิมา นเรศศิริกุล. (2554). **กระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชนพื้นเมือง**

ในเมืองอัตตะปือ ราชอาณาจักรล้านช้าง (ลาว) ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 24-25.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

วารภรณ์ จิวชัยศักดิ์. (2547). **นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วีระพงษ์ ยศบุญเรือง. (2546). **การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-**

2433. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2543). **ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร). (2512). **ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับ**

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70 เล่ม

43 เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า (ตอนที่ 1) เรื่อง เมืองนครจำปาศักดิ์และขุนบรมราชา.

พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา.

- เอเจียน แอมอนิเย. (2539). **บันทึกการเดินทางในลาวภาคที่ 1 พ.ศ. 2438 Voyage dans le Laos Tome Premier 1985** (ทองสมุทร โตเร และสมหมาย เปรมจิตต์, แปล). เชียงใหม่: โครงการผลิตเอกสารส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สีสะเหลียว สะแหวงลีงสา และคณะ. (1989). **พุมสาตลาว**. เวียงจัน: สถาบันค้นคว้า วิจัยสาสาดสังคม.
- สุนต โพทิสาน. (2000). **ปะหวัดสาตลาว (ดิกดำบัน-ปะจจุบัน)**. เวียงจัน: โรงพิมพ์แห่งลัด.
- สุนกางแนวลาวสา่งชาต. (2005). **บันดาชนเผ่าใน สปป ลาว**. เวียงจัน: กมชนเผ่า.
- NAFRI, NUoL, SNV. (2007). **Non-Timber Forest Products in the Lao PDR. A Manual of 100 Commercial and Traditional Products**. Vientiane: The National Agriculture and Forestry Research Institute.